

De informatiemaatschappij en de toekomst van het boek

DRS. R. E. M. VAN DEN BRINK*

Over de toekomst van het boek kunnen momenteel sombere voorspellingen worden gehoord. Met name de recente technische snufjes op het gebied van de informatievoorziening zouden de positie van het boek in hoge mate bedreigen.

Volgens drs. R. E. M. van den Brink, voorzitter van de Stichting Moderne Media, bestaat er geen aanleiding voor een dergelijk pessimisme. De voordelen van de huidige vormgeving van het boek zijn aanzienlijk. Slechts een beperkt aantal boeken zal geschikt zijn om b.v. als „tele-boek” te worden uitgebracht. De auteur wijst erop dat in het verleden verschillende malen ontwikkelingen zijn gesignaleerd die het einde van het boek zouden betekenen (radio, tv), maar die uiteindelijk geen merkbaar negatieve invloed op de positie van het boek hebben gehad, of juist het lezen van boeken hebben gestimuleerd.

De ontwikkeling naar de informatiemaatschappij

De gedachte dat de post-industriële maatschappij thans is overgegaan in een pre-informatiemaatschappij, is gemeengoed geworden. Er wordt dan ook gesteld dat een groot deel van het BNP direct of indirect afhankelijk is van informatie als (nieuwe) produktiefactor. Wanneer men alle „hardware” en „software” van informatie, dus alle baten voortkomend uit het dragen van informatie (PTT, zenders, computers, satellieten, reproductie in enigerlei vorm) en de informatie zelf via zendgemachtigden, uitgeverijen, de boekhandel, research, bibliotheek, bank- en verzekeringswezen, administratieve verwerking, tot en met het antwoord van de verkoopster in de winkel bijtelt, komt men wel boven de 20% van het BNP. Dat aandeel is veel geringer indien wij ons beperken tot de (inhoudelijke) vervaardiging en distributie van gestructureerde, verveelvoudigde en openbaar toegankelijke informatie voor een (semi)massaal publiek. Wat deze informatie betreft gaat het in de industriële landen inclusief de toelevering ongeveer om de volgende aandelen 1) in het BNP (1978) 2):

Boeken	0,55%
Tijdschriften (incl. advertenties)	0,40%
Dagbladen (incl. advertenties)	0,65%
Tv en radio (incl. reclame) a)	0,25%
Geluidsdragers	0,25%
Beelddragers (incl. bioscopen)	0,10%
Bibliotheekwezen (openbaar en wetenschappelijk)	0,20%

Totaal 2,4%

a) Jaarkosten van de voor de consument noodzakelijke audio- en video-apparatuur, kabel-tv enz. kunnen oplopen tot 1%.

Het boek, de oudste drager van informatie voor een brede groep van consumenten, heeft zich naast de na 1870 ontstane vele andere vormen van informatieverbreiding, goed kunnen handhaven. In de ontwikkelde landen worden thans door een kwart van de gezinnen redelijk veel boeken gekocht 3); een kwart koopt regelmatig een boek, terwijl de rest geen boeken koopt. Vele factoren en omstandigheden hebben hierbij een rol gespeeld. Blijkens het tot nu toe gedane onderzoek is er een sterke positieve relatie tussen het kopen van (publieks)-

boeken en de educatiegraad, alsmede het vrij besteedbaar inkomen per hoofd van de bevolking.

Zonder twijfel geldt deze correlatie ook voor de aanschaf van dagbladen en publiekstijdschriften, doch deze is van een andere aard. Het dagblad en het vrouwen-, familie- of jeugdtijdschrift hebben een informatieaanbod dat (over het algemeen) een beperkt aantal titels omvat. De penetratiegraad per gezin van bladeninformatie is hoog, maar het aantal bladtitels per gezin is beperkt. Bij de „consumptie” van boeken is de situatie andersom. In dit geval is ook de bekende 20/80-regel voor een goed deel toepasbaar.

Overzicht

In het kader van deze verhandeling is het interessant kort na te gaan hoe in Nederland na 1870 de vraag naar informatie is gegroeid en hoe naast boeken andere soorten van openbare gestructureerde informatie zijn ontstaan. In dit overzicht zal tevens kort worden aangegeven dat telkens door mensen (doemdenkers?) ontwikkelingen worden gesignaleerd, die zouden impliceren dat het boek zijn langste tijd zou hebben gehad. Dit is aardig, omdat ook nu, naar aanleiding van de recente technische ontwikkelingen in de sfeer van de informatievoorziening, dergelijke voorspellingen de ronde doen. In dit artikel zal blijken dat ik deze (sombere) opvatting niet deel.

* De schrijver is oud-voorzitter van de Raad van Bestuur van NV Uitgeversmaatschappij Elsevier te Amsterdam. Het artikel schreef hij als voorzitter van de Stichting Moderne Media te Amsterdam, het samenwerkingsorgaan betreffende de elektronische media van alle Nederlandse uitgeversorganisaties: De Nederlandse Dagbladpers (NDP), de Nederlandse Organisatie van Tijdschrift-Uitgevers (NOTU), de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond (KNUB) (betreffende uitgevers van alle soorten van boeken en wetenschappelijke tijdschriften), alle gevestigd te Amsterdam.

1) In landen waar tv en radio vooral op commerciële basis worden geëxploiteerd, is het percentage hoger. In de VS is dat ongeveer 0,5%. Het aandeel van de geschriften in het BNP is in de VS lager dan in Nederland.

2) Eén procent van het BNP kwam in 1978 in Nederland overeen met ca. f. 2,8 mrd.

3) De „grote” boekenconsument kan hierbij steunen op een ongevoon pluriform aanbod van vele tienduizenden boektitels.

De Maatschappij tot Nut van het Algemeen doet veel voor onderwijsvernieuwing en nieuwe vormen van voortgezet onderwijs zijn ontstaan: Mulo (1857), HBS (1863) en Gymnasium, incl. het programma moderne talen en natuurwetenschappen (1876). De drie instellingen van wetenschappelijk onderwijs worden uitgebreid met de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1877) en de Vrije Universiteit (1880). In 1885 is nog 10,5% van de recruten analfabeet (in hetzelfde jaar is 73,5% van de Russische recruten analfabeet en in 1891 16% van de Belgische recruten). De leescultuur beperkt zich — buiten het Bijbellezen — tot enkele procenten van de huishoudingen (de welvarende burgers in de geurbaniseerde gebieden). Romanliteratuur wordt nog niet geschikt geacht voor dienstbaren en jeugdigen. Na de afschaffing van „de belasting op kennis” (dagbladzegel) in 1869 volgt de opkomst van de landelijke, veelal opiniërende, dagbladen. Verder ontstaan de beroepstijdschriften (fraterne bladen) en de nationale wetenschappelijke tijdschriften. Ten slotte is er sprake van een uitbreiding van de universiteitsbibliotheken.

1900-1919

In 1900 wordt het verplichte basisonderwijs ingevoerd; de participatiegraad van de leerlingen (van 6-13 jaar) bedraagt 82,4% (in 1919 87%). Instellingen van wetenschappelijk onderwijs worden uitgebreid met de Rijks Technische Hogeschool te Delft (1905), de Nederlandse Handelshogeschool te Rotterdam (1913) en de Landbouwhogeschool te Wageningen (1917). Familiebladen en regionale nieuwsbladen zijn in opkomst. De „zwijgende” film werkt zich in de periode 1900-1910 op tot volksvermaak.

1920-1939

Het openbare en bijzondere basisonderwijs worden in 1920 financieel gelijkgesteld. De emancipatiedrang, ook op het gebied van het wetenschappelijk onderwijs, zet zich voort. De Katholieke Universiteit te Nijmegen (1923) en de Katholieke Handelshogeschool te Tilburg (1927) worden opgericht. Tevens zien we een begin van het beurzensysteem vanaf het voortgezet onderwijs. In deze periode is er de opkomst van boekenseries in abonnementsvorm en van de algemene en bijzondere openbare bibliotheek. Het aantal uitleningen bedraagt in 1938 3,5 per Nederlandse huishouding. De omzet van boeken tegen winkelprijzen (in guldens van 1979) bedraagt ca. f. 145 mln. 4). Landelijke dagbladen gaan verschijnen met ochtend- en avondedities. Er is een grote verscheidenheid in titels van boeken en bladen, die mede wordt bepaald door de voor Nederland zo kenmerkende verzuiling. De grammofoonplatenindustrie neemt een aanvang; de filmindustrie groeit sterk na 1921 (geluidsfilm). Bovendien is er een sterke opkomst van de radio. De *profetie* dat de radio het boek zal bedreigen komt niet uit. De vraag naar boeken wordt door de verbrede wereldoriëntering eerder uitgebreid en de veelvuldige boekbesprekingen per radio bevorderen de consumptie van boeken.

1945-1959

In deze periode is er sprake van een explosieve groei van alle vormen van onderwijs. Het basisonderwijs ondergaat de invloed van de naoorlogse geboortegolf. Instellingen van wetenschappelijk onderwijs worden uitgebreid met de Technische Hogeschool te Eindhoven (1956). Vanaf 1948 is er een financiële gelijkstelling van de rijksuniversiteiten met de bijzondere instellingen van wetenschappelijk onderwijs. Een uitbouw van het beurzensysteem voor studenten van het tertiaire onderwijs vindt plaats. Het schriftelijk onderwijs voor volwassenen komt tot grote bloei. De urbanisatiegraad loopt op naar 70% (incl. het verstedelijkte platteland). De leescultuur breidt zich uit tot alle lagen van de bevolking, mede op

grond van het vertrouwd raken met boeken tijdens de oorlog. Verder zien we een sterke ontwikkeling van het (goedkope) pocketboek. Het aantal uitleningen per Nederlandse huishouding blijft voorsnog constant en bedraagt 3,5 in 1950 (evenals in 1938). In 1950 is — gecorrigeerd voor inflatie — de index van de omzet van boeken 210 (1938 = 100). Tijdschriften voor vrouwen, familie en jeugd ontstaan in zeer grote oplagen en ook het aantal opiniebladen en vakbladen neemt sterk toe. Landelijke ochtendbladen groeien sterk; vele landelijke avondbladen verdwijnen evenwel en het aantal regionale dagbladen wordt minder (tot veelal één per regio). Verder ontstaan internationale wetenschappelijke tijdschriften op een breed vakgebied. De grammofoonplatenindustrie groeit sterk na de introductie van de langspeelplaat in 1953. Het aantal kijkers naar (zwart-wit-)tv neemt na de introductie in 1952 stormachtig toe. De *profetie* dat de (zwart-wit-)tv het lezen van boeken zal bedreigen komt niet uit. De vraag naar boeken wordt zelfs door het verbrede wereldbeeld sterk gestimuleerd en de ruime tijdsbesteding aan tv-kijken gaat niet ten koste van de leestijd.

1960-1969

De naoorlogse geboortegolf bereikt nu het voortgezet onderwijs. Het tertiaire onderwijs groeit eveneens zeer sterk. De zogenaamde Mammoetwet (1963) verhoogt de keuzemogelijkheden bij het voortgezet algemeen onderwijs. In 1964 wordt in Enschede een nieuwe Technische Hogeschool geopend. De vrije tijd neemt sterk toe, mede door de vrije zaterdag. Het voordien *religieus engagement* verliest aan betekenis bij de informatie. Het *maatschappelijk engagement* komt hiervoor in de plaats. Er is een doorbraak van het pocketboek en bovendien wint de distributie via boekenclubs aan belang (met keuze uit 400 boektitels per club). Het aantal uitleningen per Nederlandse huishouding door openbare bibliotheken neemt toe tot 7 in 1960. In dat jaar is — gecorrigeerd voor inflatie — de index van de omzet van boeken 400 (1938 = 100). Er is een sterke opkomst van gespecialiseerde wetenschappelijke tijdschriften; de eerste elektronische databanken komen tot stand. De *profetie* dat „teaching machines” met hun geprogrammeerde leerstof het schoolboek zouden vervangen is niet uitgekomen. Deze machines zijn al weer verdwenen wegens de dure en te omslachtige leermethoden alsmede de onvoldoende ingewerkte docenten.

1970-1979

In deze periode zien we een sterke verdere groei van secundair en tertiair onderwijs en een verbreding van het onderwijs voor volwassenen (Open School, Teleac). De instellingen van wetenschappelijk onderwijs worden (verder) uitgebreid met twee universiteiten (Rotterdam en Maastricht). Er vindt een sterke groei in het aantal boektitels per jaar plaats; bovendien is sprake van een sterke toeneming in de afzet van naslagwerken en non-fictionboeken en een relatieve teruggang van fictionboeken. In 1970 lenen de openbare bibliotheken 14 boeken uit per Nederlandse huishouding en in 1978 ruim 31 (bijna het negenvoud van 1938). De omzetindex (1938 = 100) van boeken is 730 in 1970 en ruim 1000 in 1979 (gecorrigeerd voor inflatie). Het aantal gespecialiseerde (gerichte) publiekstijdschriften neemt sterk toe. De positie van de dagbladen wordt versterkt door een drastische verhoging van de abonnementsgelden. „Networks” ontstaan voor het internationale data(banken)verkeer. De leescultuur is in neergaande lijn door opkomende andere behoeften; dit leidt tot een verlaging van de leestijd binnen de vrijetijdsbesteding. Er is een doorbraak van de kabel-tv en de (kleuren-)tv. Experimenten met regionale omroepen en view-

4) Dit is een schatting omdat officiële omzetcijfers voor die tijd ontbreken.

data worden georganiseerd. De nabije toepassing van satellieten voor commerciële tv-uitzendingen in onze taal wordt gezien als een bedreiging van het nationale, overwegend niet-commerciële, radio- en tv-bestel. De beeldplaat (bewegend beeld) staat aan het begin van een economische marktpenetratie.

De hierboven gegeven korte schets van ruim 100 jaar informatieverbreiding laat zien dat in Nederland de consumptie van boeken vooral na 1945 een hoge vlucht heeft genomen. Twee ontwikkelingen liggen hieraan ten grondslag: de (explosieve) ontwikkeling van de educatiegraad van de bevolking en de positieve ontwikkeling van het vrij besteedbaar inkomen per hoofd van de bevolking. De ontwikkeling van de educatiegraad en het inkomen kunnen aan de hand van de volgende tabel worden aangegeven.

Tabel. Ontwikkeling participatiegraad, in procenten, voor verschillende onderwijsvormen, en de ontwikkeling van het inkomen per hoofd, 1900-1978 in guldens van 1975

Jaar	Leerlingen		Studenten	Inkomen per hoofd
	VWO havo mavo 12-18-jarigen	beroepsonderwijs 12-18-jarigen	wetenschappelijk onderwijs 18-25-jarigen	
1900	onbekend	onbekend	0,4	f. 978
1920	onbekend	onbekend	0,9	f. 2.805
1938	14	6,6	1,1	f. 3.091
1950	19,1	14,6	2,3	f. 4.604
1960	29,6	23,5	3,1	f. 6.179
1970	37,4	30,4	5,6	f. 9.531
1978	47,1	39	7,6	f. 10.275 (1975)

De vele in het overzicht genoemde nieuwe vormen van informatie-overdracht hebben in beginsel niet substituerend tegenover het boek gewerkt. De totale beschikbare informatie is door toegenomen educatie, koopkracht en onderzoek exponentieel gestegen. Er is een wereld van aan actualiteit gebonden informatie opengestaan, die bladen, radio en tv tot ontwikkeling heeft gebracht. Ook is er sprake van een verbreding van *communicatieve* informatie (geschrift) naar *distributieve* (radio en tv) en *consultatieve* (b.v. networks). Het „afstandelijke” boek heeft zich goed kunnen handhaven en profiteert van de onderstroom van deze periode, die loopt van specifieke informatie naar algemene en weer terug.

De positie van het boek

In de voorgaande paragraaf werden — beknopt — de belangrijkste ontwikkelingen weergegeven die van invloed zijn geweest op, of waarvan gedacht werd dat ze van invloed zouden zijn voor, de positie van het boek in de informatiemaatschappij. Nu zal worden getracht een inzicht te krijgen in de *mate* waarin de hiervóór geschetste ontwikkeling van invloed is geweest op de positie van het boek.

Zoals gezegd blijkt dat na de tweede wereldoorlog de boekenomzet flink is gestegen. Was de gemiddelde groeivoet vóór de tweede wereldoorlog ten hoogste 1% per jaar, deze nam na de oorlog toe tot 5 à 8%. Zonder twijfel is de „grondwarmte” van het kopen en lezen van boeken tijdens de oorlog van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van een sterke leescultuur tot aan de jaren zeventig toe. Het boek was tijdens de oorlog niet „op de bon” en inhoudelijk vrijwel altijd „goed”. De in 1940 van boekenvorraden krakende zolders van de uitgeverijen (als gevolg van de jaren dertig) zijn voor de uitgevers van economisch belang, maar voor het Nederlandse volk vooral van grote culturele waarde geweest.

De toename van de leescultuur na de tweede wereldoorlog kan verder aan de volgende factoren worden toegeschreven (waarvan de eerste vier de belangrijkste zijn):

- stijging van het aantal inwoners (lezers en kopers van boeken);
- reële-inkomensstijging van de huishoudens;
- het aantal deelnemers aan alle vormen van onderwijs en onderzoek neemt toe;
- toegenomen educatiegraad van de bevolking (positieve relatie tussen educatie en het lezen of kopen van boeken);

- urbanisatie (mensen in de steden lezen meer boeken dan mensen op het platteland);
- verbreding van het wereldbeeld door tv, radio en sociaal toerisme;
- toenemende maatschappelijke bewustwording;
- de toename van de uitleningen door openbare algemene bibliotheken; door de tussenschakeling van de openbare bibliotheek (en de wetenschappelijke bibliotheek) wordt het lezen van boeken voor een deel in hoge mate gesubsidieerd; vanzelfsprekend heeft het lenen van boeken een substitutie-effect t.a.v. het kopen, hoewel het uitlenen ook een positieve invloed kan hebben op het kopen van boeken;
- de toegenomen omvang van de vrije tijd van de consument van boeken, waardoor meer tijd kan worden besteed aan het lezen van boeken.

De uitgevers van boeken en de detailhandel in boeken hebben vanwege deze ontwikkelingen en factoren een ware metamorfose doorgemaakt. Grote uitgeversconcerns, boekhandel-chains en boekenclubs ontstonden. Wezenlijk bij deze ontwikkeling is dat de traditionele lage omloopsnelheid van het vermogen bij de productie van boeken wordt verbeterd door een versnelde distributie, mogelijk door de „logistiek” van de boekhandelchairs en de boekenclubs. Daarnaast dient het concernverband tussen de exploitatie van boeken en bladen te worden vermeld. De verbeterde logistiek van de dienstverlening aan de boekenconsument kan als volgt worden samengevat:

	1950-1960	1960-1970	1970-1980
aanbod-pakket	- opkomst pocketboek	opkomst paperback; internationale coëditie; het boek voor de „eenvoudige” lezer (pulpboek);	- rijk geïllustreerde boeken (in kleur) - tekstvervangende illustraties - grote diversiteit naslagwerken
distributie	- „open” boekwinkel met zelfbediening	boekenclubs - sterke groei aantal verkooppunten - colportage van naslagwerken	- mailing - chains van boekhandels - verkoop in supermarkts

Bovendien moet nog worden vermeld dat de ontwikkeling (in de breedte en in de diepte) van het titelbestand van boeken na de tweede wereldoorlog vooral is bevorderd door het ontstaan van grote uitgeversconcerns, die de mogelijkheid bezaten de (wegens vooruitbetaling van het abonnementsgeld) hoge omloopsnelheid van het in hun bladen geïnvesteerde vermogen te combineren met de lage omloopsnelheid (minder dan 2) met betrekking tot boeken. De (emotionele) stelling dat het ontstaan van grote uitgeversconcerns tot verschraving van het titelbestand zou leiden heeft zelfs geen begin van bewijs. De decentralisatie van de besluitvorming betreffende publikaties heeft de boekenuitgeverijen binnen een uitgeversconcern de voordelen van de „cottage-industry” doen behouden, terwijl bovendien kon worden geprofiteerd van de voordelen van de (wél) centrale marketing en distributie. Wat de toekomst van het boek betreft is het derhalve van belang ook de organisatie van het informatie-aanbod in het oog te houden.

Ten slotte wil ik in deze paragraaf nog ingaan op de positie van het boek ten opzichte van de bladen. Wat het boek betreft wordt de volledige kostprijs doorberekend aan de consument. De prijs van dagbladen en niet-wetenschappelijke tijdschriften wordt echter in hoge mate bepaald door de hoogte van de inkomsten uit advertenties. De dagelijkse, wekelijkse of maandelijkse periodiciteit van bladen leidt overwegend tot een sterke binding aan de actualiteit, hetgeen tevens de basis is

voor het merendeel van de reclameboodschappen 5). Hier kan van een *versluisende* kostprijsberekening worden gesproken. Mede op grond van deze versluisende kostprijsberekening, is de vraag naar deze bladen betrekkelijk inelastisch, hoewel moet worden aangetekend dat in geval van een duidelijk prijsverschil een substitutie van het ene blad naar een (soortgelijk) ander blad zich zeker kan voordoen.

Er zijn geen aanvullingen dat het lezen van bladen in het algemeen een substituerende invloed heeft op het lezen van boeken 6). De coëxistentie van bladen en boeken is vooral gebaseerd op het verschil in inhoud en vorm. Door de relatief lange tijd van voorbereiding van het boek is de inhoud niet sterk actualiteitsgebonden; door de vorm is het boek ook een *bewaarprodukt*. Dit laatste leidt tot een grote pluriformiteit in titels. De gemiddelde oplage van het publieksboek is dan ook veel lager dan die van het publieksblad.

Het boek is dus relatief duur, maar de consument lijkt bereid de gevolgen van de verscheidenheid in (50 à 60.000) boektitels te betalen. Ondanks de hogere omzetgroei van tijdschriften en dagbladen na 1938 ten opzichte van boeken, is de consumentenbijdrage in de omzet zowel bij de tijdschriften als de dagbladen geringer geweest dan bij de boeken.

De toekomst van het boek

Het is altijd een ondankbaar werk te voorspellen, vooral als het (zoals Wim Kan nog onlangs zei) de toekomst betreft. Het voornaamste gevaar is immers dat de voorspeller veelal moet kiezen tussen (science) fiction en utopie. De toekomstige technologische, demografische, sociale en politieke factoren kunnen veelal maar moeilijk worden geschat 7). Prognoses over lange tijd hebben dan ook maar een betrekkelijke betekenis.

Van belang is daarom niet het formuleren van een profetie, maar het nagaan van de mogelijke ontwikkeling van de relevante factoren. De verdere ontwikkeling van de thans traditionele informatiedragers en van die welke op grond van elektronische overbrenging hieraan kunnen worden toegevoegd, wordt niet alleen door de functionaliteit van het medium bepaald, maar ook door situationele omstandigheden, als de samenhang in de economische organisatie van productie en distributie van informatie, de toegankelijkheid van het medium voor het aanbod van informatie, de handhaving van het auteursrecht enz. Uitgaande van de ontwikkelingen in het (recente) verleden is de toekomst van het boek in sterke mate afhankelijk van de relatie tussen het (inhoudelijke) produkt, de markt en de uitvoering.

Het produkt

De toekomst van het boek in de informatiemaatschappij kan niet geïsoleerd worden beschouwd. Het is niet de technologische vorm van het boek die wezenlijk is voor zijn voortbestaan, maar de functionaliteit van de inhoud voor de consument van informatie. Gestructureerde en verveelvoudigde informatie kan de consument bereiken via het stilstaande beeld (letter en illustratie), het geluid, en het bewegende beeld, inclusief alle mengvormen van deze mogelijkheden. Binnen de informatie via het stilstaande beeld behoudt het boek zijn eigen functionele plaats in de toekomst.

Volgens het woordenboek is een boek een samengebonden of genaaid aantal bedrukte of beschreven bladen op papier of perkament enz. Wil het boek voldoende „toekomstvast” worden gedefinieerd, dan is dus niet de drager van de informatie bepalend, maar de functionaliteit van de inhoud. Het boek is door zijn — als bewaarprodukt — niet aan de actualiteit gebonden karakter afstandelijk, uitleggend, instruerend, interpreterend (non-fiction) of sfeer en verbeelding overbrengend (fiction).

De drager van de informatie in boekvorm was eeuwenlang papyrus of perkament; later was dit het papier. Nu staat de uitbreiding van de drager van dezelfde informatie langs

elektronische weg open. Naast het *folioboek* met zijn bedrukte blad (lat: folium) zal dan het *teleboek* kunnen ontstaan. Deze verovering van de nieuwe wereld der elektronische overdracht heeft voor het boek als teleboek echter maar beperkte mogelijkheden. Hoewel men (gedeelten van) de inhoud van boeken kan overbrengen via viewdata, microfiche, fotokopie en document delivery van databanken, vormt de vastlegging van de inhoud op een „computer generated” beeld- of dataplaat naar mijn mening de beste innovatie van het boek. Deze wijze van inhoudelijke vastlegging en reproductie dient te zijn gebaseerd op een geavanceerde wijze van opzoeken van trefwoorden, verwijzingen, samenhangende verbanden enz. via een daartoe geprogrammeerde chip of minicomputer. Een dergelijke vorm van informatie heeft immers alleen zin indien het teleboek per „boekensort” een wezenlijke verbetering van de toegang tot de stof mogelijk en zinvol maakt, terwijl daarnaast de kosten inclusief de extra apparatuur aanvaardbaar zijn tegenover het met het blote oog leesbare folioproduct. Uitgaande van de ervaring dat de prijs van elektronische overbrenging niet wordt verhoogd, ondanks voortdurende geldontwaarding, zal binnen bijvoorbeeld tien jaar het teleboek werkelijkheid kunnen worden naast het soortgelijke folioboek 8). Deze mogelijke economische penetratie kan worden vertraagd door een verdere stagnatie in de groei van het vrij besteedbare inkomen van de consument.

Het boek is een bewaarprodukt van informatie dat in zijn verscheidenheid van vormen een belangrijke plaats in de cultuuroverdracht zal blijven behouden, mits de afwezigheid van directe actualiteit volledig functioneel is verwerkt. Het leven in zijn steeds complexere vormen vraagt steeds meer om doorzicht, inzicht en het vermogen tot schoonheidservaring. Als het lezen van boeken in toenemende mate hierin kan voorzien — ook door opvoering van de inhoudelijke kwaliteit — zal het boek binnen het multimediale karakter van de informatiemaatschappij een goede plaats weten te behouden.

Bepalend voor de economische penetratie van het teleboek is de hanteerbaarheid van de informatie. Het folioproduct in boekvorm is gemakkelijk vervoerbaar, als bewaarprodukt te allen tijde raadpleegbaar, in eigen tempo en zonder apparatuur leesbaar, eenvoudig terug te lezen en geschikt voor snelle raadpleging van hoofdzaken 9). Wij moeten aannemen dat

5) De bijdrage van inkomsten uit reclame loopt uiteen van 70% van de omzet naar 30% van de omzet, waarbij een afdalende reeks wordt gevormd door de vaktijdschriften, de dagbladen, de opinieweekbladen, de publiekstijdschriften en de omroepprogrammabladen.

6) Mogelijk gaat dit wel gelden voor het toenemend aantal gerichte (gespecialiseerde) kleinere publiekstijdschriften.

7) Er is bovendien weinig literatuur over de wijze waarop de vraag naar boeken zich in structureel opzicht zal ontwikkelen. Velen hebben geschreven over de kwantitatieve gegevens en de logistiek die boek en boekhandel aangaan. De grootste bibliotheek inzake het boek is na de verwoesting van Leipzig tijdens de tweede wereldoorlog gevestigd in Amsterdam en staat nu onder beheer van de Universiteitsbibliotheek (omvattende 70.000 boeken en enige honderdduizenden catalogi van veilingen van oude boeken in de laatste 500 jaar). Zelfs deze bron helpt niet voldoende. Een aantal boeken behandelt de toekomst van het boek. Deze zijn zeker levenswaardig, maar door produktgerichtheid en tijdsbepaaldheid helpen zij ons niet voldoende voor het doel van dit artikel. Voor belangstellenden verwijs ik naar enige titels: L. Asheim (ed.), *The future of the book*. Implications of the newer developments in communication, Chicago, 1955; K. Bücher, *Der Deutsche Buchhandel und die Wissenschaft*, Leipzig, 1904; J.P. Dessauer, *Book publishing. What it is, what it does*, New York, 1974; P.S. Jennison en R.N. Sheridan (eds.), *The future of general adult books and reading in America*, Chicago, 1970; B. N. Langdon-Davies, *The practice of bookselling*, Londen, 1951; G. W. Ovink, *Von Gutenbergbibel bis Readers' Digest*, Amsterdam, 1958; H. Siebeck, *Hat der wissenschaftliche Privatverlag noch Daseinsberechtigung?*, Tübingen, 1951; R.H. Smith (ed.), *The American reading public; what it reads, why it reads*, New York, 1963; S.H. Steinberg, *Five hundred years of printing*, Harmondsworth, 1955.

8) Reeds nu is het denkbaar dat op één dataplaat de gehele inhoud van de *Grote Winkler Prins Encyclopedie* verschenen tussen 1870 en 1983 in 143 delen zal zijn opgeslagen.

9) Nadere uitwerking hiervan is vervat in drs. R.E.M. van den Brink, *Book mutation in the new world of media*. Reports to the 20th TPA congress, Kyoto, 1976, blz. D-II-1.

maar een beperkt deel van de inhoud van boeken (functioneel) geschikt zal zijn voor een teleboek. Het zijn vooral de boeken waarbij feitelijke of moeilijk in verband te brengen informatie (kruisverwijzing) voorop staat: encyclopedieën, handboeken, sommige educatieve, instructieve, wetenschappelijke of vakboeken die functioneel „computerised” kunnen worden. Ervan uitgaande dat de algemene publieksboeken globaal 60% van de omzet in boekeninformatie uitmaken, encyclopedieën 10%, educatieve boeken 20%, wetenschappelijke en vakboeken 10%, kan men aannemen dat niet meer dan 15% van de overbrenging der „afstandelijke” informatie en dus der boekeninformatie, geschikt is te worden uitgebreid tot teleboek.

De markt

De toekomst van de boekenmarkt zal dus sterk foliogericht blijven. De consumptie van boeken beweegt zich nog steeds in een stijgende lijn. In het onlangs verschenen rapport *Strukturonderzoek Boeken* worden scenario's aangedragen voor de periode 1980-1990. Een gemiddelde reële groei van 3,5% per jaar wordt verwacht 10). De vraag blijft welke factoren en omstandigheden van invloed zijn op de toekomstige ontwikkeling.

Wat de vraag naar boeken betreft mag worden aangenomen dat de vertraagde groei van de bevolking, besteedbaar inkomen, educatie en urbanisatie remmend zal kunnen werken op de groei van de boekenomzet. Tevens kan de sterke verandering van de (vrije) tijdsbesteding aan de verschillende informatiemedia sinds 1967 van invloed zijn op de boekenconsumptie. Een indicatie in die richting geven enige onderzoeken inzake het gemiddelde aantal uren per week besteed aan lezen door Nederlandse personen:

	1967 vanaf 15 jaar	1975 vanaf 12 jaar
Boeken	4	1,6
Tijdschriften	1	1,7
Dagbladen	4	2,5
Lezen totaal	9	5,8
TV	9	10
Radio	?	1,4

Bron: voor 1967: Stichting Speurwerk betreffende het Boek, *Lezen van boeken; feiten en achtergronden*, Amsterdam, 1968; voor 1975: W. P. Knulst, *Een week tijd*, SPC, Den Haag, 1977.

De vermindering van de leestijd voor boeken heeft op zichzelf nog niet te leiden tot een verlaging van de boekenconsumptie. Uitbreiding van de aaneengesloten vrije tijd kan kwantitatief ten koste gaan van niet-sociale bezigheden als het „lezen van een boekje in een hoekje”. Kwalitatief kan de geringere leestijd ook wijzen op het toenemende *tijdsintensiverende* karakter van het lezen (naslagwerken enz.) boven het *tijdspasserende* karakter van weleer.

Dit neemt niet weg dat de verhoogde welvaart vele nieuwe koopkrachtige behoeften heeft doen ontstaan. In de jaren zeventig is er sprake van een clustervorming van samenhangende behoeften. Bij deze clusters kan de leescultuur aansluiten. De *consument* met zijn toenemend ambivalente behoeften staat dan ook steeds meer centraal, en niet de *lezer* 11). In de jaren zestig is reeds een kentering gekomen in de voor de leescultuur zo belangrijke aanzuigende werking van een homogene (bourgeois) cultuur 12). Zonder twijfel heeft dit b.v. de vraag naar de romanliteratuur ongunstig beïnvloed, maar de toenemende gerichtheid op het „feitelijk weten” heeft weer de vraag naar het nonfictionboek doen toenemen.

Het is bekend dat de koper van boeken behoort tot de actieve en veelal selectieve lezers. Van de bezoekers van de boekhandel komt 87% doelgericht de boekhandel binnen. Het is nu nog te vroeg te beoordelen of het genus actieve en selectieve lezer en kijker op den duur stand weet te houden

tegenover passievere informatiemedia, resp. de clustervorming van behoeften, waarbij het lezen niet meer primair staat. In dit verband is het van belang dat de functionaliteit van de inhoud van het boek in zijn ruime segmentering wordt opgevoerd.

Naast de toegankelijkheid van nieuwe informatiedragers voor de inhoud van het boek dienen als verdere voorwaarden voor een boekenbeleid te worden genoemd: het voorkomen van kostprijsvervaging en van het uithollen van het auteursrecht de handhaving van de verticale prijsbinding en het opvoeren van de snelheid van toelevering van de (vele tienduizenden) boektitels.

De relatieve kostprijsverlaging via de inkomsten uit reclameboodschappen, die tot *kostprijsvervaging* leidt zoals bij de bladen, doet zich bij boeken niet voor. Er kan wel van een kostprijsvervaging worden gesproken als de hoge arbeidskosten voor het produceren van boeken (bijna) niet in de prijsstelling worden verdisconteerd. Leerboeken voor wetenschappelijk of hoger onderwijs kunnen bij het anderszins alloceren door de onderwijsinstelling van arbeidskosten verband houdend met vormgeving of distributie lager worden geprijsd. Het resultaat zal op den duur zijn dat de breedte en diepte van de leerstof hieronder zullen lijden. De fondsen voor formatieplaatsen voor het ontwikkelen van leerstof zijn steeds meer beperkt.

De *uitholling van het auteursrecht* is in de laatste decennia sterk in de hand gewerkt door reproductie van het folioprodukt via fotokopieën, zogenaamd voor eigen gebruik. Ondanks de aanpassing van het auteursrecht door het reproductie tegen betaling blijft de oncontroleerbaarheid van de omvang van deze reproductie de voornaamste reden waarom van een invorderbare, redelijke betalingsverplichting nog geen sprake is. Ook bij de mogelijkheid in de toekomst dat het teleboek illegaal wordt gekopieerd (zoals thans reeds nieuwe films via audio-visuele cassettes) dient tijdig te worden stilgestaan. Een aanpassing van de Auteurswet is te dien aanzien van groot belang, ook voor de toekomst van het boek.

De handhaving van de *verticale prijsbinding* dient te worden genoemd als een wezenlijke voorwaarde voor het voortbestaan van breedte en diepgang van het boek. Het boek is geen dooreen leverbaar produkt, waarbij rationalisatie van het titelaanbod in het belang zou zijn van de consument. De effectiviteit van het boek schuilt vooral ook in de grote verscheidenheid van titels en derhalve in de diepgang van de overdracht van gevoel en kennis in de vorm van dit bewaarprodukt. De rationalisatie van de handel in boeken wordt vooral gediend door de opvoering van de efficiency in de productie en distributie van de vele boektitels. Toenemende inschakeling van de elektronica bij vormgeving, calculatie, administratie en bestelling van boeken is van betekenis voor het terugdringen van de relatief hoge arbeidskosten van het pluriforme boek. Hierbij is het van belang dat de vervaardiging van boeken evolueert naar een procesindustrie. Alleen op deze wijze zal het mogelijk zijn arbeidsplaatsen organisch te doen aanpassen aan de toepassing van geavanceerde technologieën.

De *snelle distributie* van de vele tienduizenden boektitels is het sluitstuk op de functionaliteit en hiermede de mogelijkheid van een breed aanbod. De redelijkheid en de geloofwaardigheid van de verticale prijsbinding staan en vallen zelfs hiermede. Wat de Nederlandse distributie betreft wordt niet alleen gesteund op de ruime voorraadhouding door de gespecialiseerde boekhandel, maar ook op de beschikbaarheidsservice van het landelijk centrale depot (van 35.000 boektitels) en de centrale (dagelijkse) bezorgdienst naar de boekhandels.

10) *Strukturonderzoek Boeken*, Amsterdam, 1980, deel 16, blz. 39.

11) Drs. R.E.M. van den Brink, *De uitgever heeft vele gezichten*, Amsterdam, 1979, blz. 109.

12) *Literature in the marketplace*, Amsterdam, 1977, blz. 178 e.v.

In de „brave new world” van elektronische overdracht is de uitgeverij niet gebonden aan het papier als drager van informatie. Wel is haar werkterrein beperkt tot het stilstaande beeld 13). Daarnaast is een wezenlijk kenmerk voor de uitgeverij als bedrijf: de spreiding van de informatie over vele afzonderlijk beschikbare eenheden. Het boek, het tijdschrift of het dagblad zijn zonder twijfel ook voorgeprogrammeerd, zoals radio en tv, maar zij richten zich, gegeven de afwezigheid van schaarste in informatiedragers (als bij de ether), slechts tot een beperkte groep van consumenten. Het produkt van de uitgeverij is dus als het ware geen confectieartikel, maar „taylor-made”. Met deze achtergrond omschreef ik dan ook de uitgever als volgt 14):

„De uitgever is de professionele organisator van inhoud, verveelvoudiging, openbaarmaking en verspreiding van informatie voor voldoende brede, specifieke groepen van afnemers. Het hoofdkenmerk hierbij is vooral de voldoende brede specifieke groep. Is de groep tot welke hij zich richt niet breed genoeg, dan kan zijn arbeid niet professioneel zijn: is deze groep het gehele volk omvattend, dan is hij geen uitgever. De organisator van radio- en tv-uitzending is een broadcaster, de uitgever is een narrowcaster, ook al kan zoals bij een blad en een (bestselling) boek de oplage soms zeer groot zijn. De uitgever is niet gebonden aan het papier als beelddrager. Zijn werkterrein kan zich tot elk ander medium uitstrekken, mits het maar narrowcasting is. Ook de organisator van een databank, systeem van viewdata etc. is een uitgever. Zeker de uitgever van de toekomst zal dus per definitie multimediaal gericht dienen te zijn.”

Dat de folio-uitgeverij, als „narrowcaster” thans een werkterrein opeist, eveneens als „narrowcaster” bij de tele-uitgeverij, is geen vorm van machtspolitiek, maar een logisch voortvloeisel van wat zij al eeuwenlang doet. De technologische en politieke ontwikkeling van de tele-informatie van „broadcasting” (tv en radio via de ether) naar „narrowcasting” geeft, zoals wij hebben ervaren, de zendgemachtigden van de „broadcasting” aanleiding een eigen exclusieve claim te leggen op de elektronische informatiedrager. Wij hebben evenwel de indruk dat de hieruit blijkende verwarring van logica en chronologica haar langste tijd heeft gehad. Er dient dus geen exclusieve claim van wie dan ook op het reproduceerbare tv-toestel te bestaan voor iedere vorm van „narrowcasting”, dus ook op het gebied van kabel-tv, viewdata en soortgelijke uitzendingen, waarbij geen schaarste van golfengte meer bestaat.

Deze aangelegenheid klemt te meer als (zoals bij alle niet-wetenschappelijke bladen) de handhaving van inkomsten uit reclame wezenlijk is voor de exploitatie. De complementariteit van het folio- en het teleprodukt is dan ook alleen optimaal mogelijk, als de reclameboodschap de tekst kan volgen binnen dezelfde eenheid van exploitatie. De activiteiten van de Nederlandse uitgeverijen op het gebied van de elektronische transmissie, zowel explorerend, initiërend als plaatsbepalend, worden sinds 1972 gecoördineerd door de Stichting Moderne Media (SMM) te Amsterdam. Dit gezamenlijke optreden beoogt ook de ontwikkelingsmogelijkheden voor het kleinere bedrijf onder de honderden uitgeverijen te bevorderen. De voor de uitgevers kenmerkende pluriformiteit van het informatieaanbod kan ook in het tele-tijdperk ten volle worden gehandhaafd.

De overtuiging dat een groot deel van de informatie in de toekomst een geïntegreerd produkt wordt, voortkomend uit de gezamenlijke inspanning van uitgeverijen en andere leveranciers van informatie, van hardwarefabrikanten, van service- en softwarebureaus heeft in 1979 geleid tot de door deze achtergrond gesteunde Stichting Centrum voor Informatiebeleid (CIB) te Den Haag. SMM hoopt met deze stichting, andere organisaties van belanghebbenden en overheidsinstanties te komen tot een heldere formulering van een Nederlands informatiebeleid dat ook past bij de voorzienbare revolutionaire ontwikkelingen op het gebied van verzameling, opslag en verspreiding van informatie. Het boek zal hierbij betrokken zijn voor zover het de wenselijkheid betreft te komen tot een nationale centrale catalogus van alle in de bibliotheken beschik-

bare boeken. Het boek zelf zal slechts geleidelijk worden geïnnoveerd, gegeven zijn zeer specifieke inhoud en pluriformiteit van titels.

In het begin van de jaren zeventig verwachtten velen snelle uitbreidingen op het gebied van het bewegende beeld, aan het eind van dit decennium wordt de word processing via het stilstaande beeld een grote toekomst toedgedacht. De natuur maakt geen sprongen en de mens nog minder. Wezenlijk voor het boek is niet de overlevingskans, mede door elektronische transmissie, maar het voortbestaan van koopkrachtige, actieve en selectieve consumenten van informatie, die behoefte hebben aan een brede (en diepgaande) behandeling van een onderwerp op het gebied van fiction of nonfiction. Wij weten dat de toekomst altijd langer is dan het verleden, maar ondanks het lange verleden van het boek menen wij wel dat de inhoudelijke functionaliteit van het boek een langere goede toekomst zal behouden, ook in de tijd dat de consultatieve media (viewdata, networks enz.) geschikt voor specifieke bondige informatie tot wasdom komen. „The free flow of information” als adagium in de westerse wereld is bij het boek nooit een (inter)nationaal kwantitatief maar kwalitatief begrip geweest. Het heeft zin deze ontwikkeling verder te bevorderen.

R.E.M. van den Brink

13) Het is uiteraard mogelijk dat de uitgeverij zich, als economische organisatie, bezighoudt met geluid of bewegend beeld, maar in dat geval doet zij dit naar mijn oordeel niet als uitgeverij maar als platenindustrie, filmaatschappij, omroeporganisatie enz. Als omgekeerd een omroeporganisatie een programmabladd uitgeeft, is dit een uitgeversactiviteit.

14) Drs. R. E. M. van den Brink (bijdrage), *Het geheim van de uitgever*, Deventer, 1978, blz. 102.